
**12.00.04 ГРАЖДАНСКОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО.
ХОЗЯЙСТВЕННО ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО.
ТРЕТЕЙСКИЙ ПРОЦЕСС И МЕДИАЦИЯ**

Азизов Насимбек Абдумухторович,

Тадқиқотчи, доцент

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2019-7-7>

**БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ ИҚТИСОДИЙ СУДИДА
СОДДАЛАШТИРИЛГАН ТАРТИБДА ИШ ЮРИТИШ ВА УНИ
ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Аннотация: мазкур мақолада биринчи инстанция иқтисодий судида соддалаштирилган иш юритиш тартибидаги ишни кўриб чиқиш хусусиятлари ва судгача мажлис жараёнларини жорий этиш масалалари ўрганилган.

Калит сўзлар: иқтисодий суд, соддалаштирилган тартибда иш юритиш, судгача мажлис, келишув битими, медиатив келишув.

Азизов Насимбек Абдумухторович,

Соискатель, доцент

**УПРОЩЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ЭКОНОМИЧЕСКОМ
СУДЕ ПЕРВОЙ ИНСТАНЦИИ И ВОПРОСЫ ЕГО
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

Аннотация: в данной статье рассмотрены вопросы особенности рассмотрения дела в порядке упрощенного производства и введения порядка позволяющий проводить досудебное заседание в экономическом суде первой инстанции.

Ключевые слова: экономический суд, упрощенное производство, досудебное заседание, мировое соглашение, медиативное соглашение

Azizov Nasimbek Abdumuxtorovich,

Researcher, Associate professor

**SUMMARY PROCEEDINGS IN THE ECONOMIC COURT OF THE
FIRST INSTANCE AND THE ISSUES OF IT'S IMPROVEMENT**

Annotation: this article considers the issues of features of summary proceedings and introduction of pre-trial session in the economic court of the first instance.

Key words: economic court, summary proceedings, pre-trial session, settlement through of mediation.

For citation: Azizov Nasimbek Abdumuxtorovich. SUMMARY PROCEEDINGS IN THE ECONOMIC COURT OF THE FIRST INSTANCE AND THE ISSUES OF IT'S IMPROVEMENT. Journal of Law Research. 2019, 7 vol., issue 1, pp. 55-78

Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 20 мартдаги "Мамлакатда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим Қонуни ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги Қонуни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 июлдаги "Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-3852-сон қарорига мувофиқ ишлаб чиқилиб, қабул қилинди.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган бизнес юритиш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари кафолатларини мустаҳкамлаш бўйича ислоҳотлар нуфузли халқаро молиявий ташкилотлар ва рейтинг агентликлари томонидан ўрганилиб, тегишли баҳолар берилмоқда. Хусусан, Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида мамлакатимиз бизнес юритиш учун энг қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш кўрсаткичи бўйича ислоҳотчи мамлакатларнинг биринчи ўнталигидан жой олди. Шу билан бирга, айнан бизнес вакиллари ҳисобланган тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ушбу жараёнларни тартибга солиш механизмларини такомиллаштиришга, қулай бизнес муҳитини ва халқаро майдонда мамлакатнинг ижобий нуфузини ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар кўриб борилмоқда ҳамда халқаро нормалар ва стандартлар талаблари эътиборга олинмоқда.

Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида "контрактлар ижросини таъминлаш соҳаси" бўлимида суд ишларини юритиш тизими сифати бўйича келтирилган индекслар (баҳолаш мезонлари) айнан иқтисодий процессуал қонунчилигимизни такомиллаштирилишида алоҳида аҳамият касб этди. Улар 4 та соҳани қамраб олиб, "суд тартиб-таомиллари ва суд тизими тузилиши бўйича индекс", "суд ишларини кўриб чиқиш самарадорлиги индекси", "суд органларининг автоматлаштирилганлиги индекси" ҳамда "низоларни муқобил ҳал этиш индекси"дан иборат. Айнан ушбу индексларда кўп миқдорда бўлмаган пул маблағларини ундириш билан боғлиқ соддалаштирилган тартибда иш юритувчи судларнинг мавжудлиги, судьялар ўртасида ишларнинг автоматик тарзда тақсимланиши, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг жорий этилгани, суд қарорларининг чоп этилиши каби индекслар кўрсатилган. Ушбу индексларга ва бир қатор халқаро стандартларга тўлиқ мос келувчи иқтисодий процессуал қонунчилигимиздаги айрим нормалар ва механизмлар яратилган.

Шу билан бирга, бошқа индексларни инобатга олиб, миллий қонунчилик ва суд амалиётини янада такомиллаштиришга қаратилган зарур индекслар ҳам мавжуд. Ушбу индекслар орқали мамлакатларнинг қонунчилигида суд мажлисларини кейинга қолдиришнинг ва суд танаффусларининг максимал миқдори белгиланганлиги ва бунга суд фақат фавқулодда ҳолатларда ёки кўзда тутилмаган ҳолатлардагина йўл қўйиши, судгача мажлис ўтказиш назарда тутилганлиги, агар судгача мажлис ўтказилса, унда суд муҳокамасини ўтказиш ва ҳужжатлар (далиллар) тақдим этиш графикалари, суд муҳокамаси мураккаблигини ҳисобга олиб, олдидан унинг давомийлигини прогноз қилиш, айнан судгача мажлис жараёнида келишув битими ёки низоларни муқобил ҳал этиш усулларига эришиш

имкониятлари мавжудлиги, гувоҳлар рўйхатини алмашиш, низоли саволлар сонини камайтириш масалалари акс этганлиги, шунингдек тарафларга уларнинг яраштирув тартиб-таомилларини қўллаган ҳолларда молиявий рағбатлантиришлар тизими мавжудлиги баҳоланади. Бизнинг фикримизча, юқорида келтирилган индексларни чуқур ўрганган ҳолда миллий иқтисодий процессуал қонунчиликни шу йўналишларда янада такомиллаштириш талаб этилади. Чунки бизга қўшни мамлакат ҳисобланган Қозоғистон Республикаси дунё бўйича суд ишларини юритиш сифати бўйича 18 балдан 16 баллни тўглаб 1-ўринга эга бўлди ва ушбу кўрсаткич билан дунё бўйича умумий "контрактлар ижросини таъминлаш соҳаси"да 4-ўринга олиб чиқди. Умумий кўрсаткичларда айнан суд ҳуқуқ ислоҳотлари асосий кўрсаткичларга эга бўлиб, натижада 36-ўриндан 28-ўринга чиқиб олди. Бизнинг фикримизча ҳам суд-ҳуқуқ ислоҳотлари бўйича юқорида кўрсатилган индекслар бўйича кўрсаткичларимизни кўтаришнинг имконияти мавжуд. Қирғизистон Республикаси ҳам 2019 йилда судгача мажлис институтини қонунчиликка киритиб суд ишларини кўриб чиқиш самарадорлиги индексини 1 баллга кўтарди. Қуйида айнан ушбу кўрсаткич бўйича жадвал келтирилган.

Ўзбекистон Республикаси ва бошқа айрим давлатларнинг Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" ("Doing Business 2019") йиллик ҳисоботида эгаллаган кўрсаткичлари

Давлат номи	Умумий суд ишларини юритиш сифати кўрсаткичи (0-18)	Суд тартиб-таомиллари ва суд тизими тузилиши бўйича индекс (1-5)	Суд ишларини кўриб чиқиш самарадорлиги индекси (0-6)	Суд органларининг автоматлаштирилганлиги индекси (0-4)	Низоларни муюбил дал этиш индекси (0-3)
Ўзбекистон	6	2.5	0	2	1.5
Қозоғистон	16	5	5	3	3
АҚШ	15	5	4.5	3	2.5
Россия Федерацияси	9.5	3	4	0	2.5
Жанубий Корея	14.5	3.5	4	4	3
Германия	10.5	4.5	1.5	1.5	3
Япония	7.5	3	1	1	2.5
Қирғизистон	5	2.5	1	0	1.5

**Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон банки ва Халқаро молия
корпорациясининг "Бизнес юритиш" ("Doing Business 2019") йиллик ҳисоботида
эгаллаган кўрсаткичлари**

Суд ишларини юритиш тизими сифати индекси бўйича (0-18)	Жавоб	Ўзбекистон тўплаган балл	Методология бўйича максимал балл
Суд тартиб-таомиллари ва суд тизими тузилиши бўйича индекси (1-5)		2.5	5
1. Мамлакатда ҳўжалик ишлари бўйича ихтисослаштирилган ҳўжалик суди, ҳайъати ёки суд палатаси мавжудми?	Ҳа	1.5	Ҳа-1.5, Йўқ-0
2. Кичик даъво аризаларини кўриб чиқувчи судлар		0.0	Ҳа-1.5, Йўқ-0
2.а. Кичик даъво аризасини кўриб чиқувчи судлар борми ва (ёки) даъво миқдори кичик бўлган ишларини кўриб чиқишни тезлаштириш жараёнлари мавжудми?	Йўқ		Шундан Ҳа-1.0
2.б. агар ҳа бўлса, унда тарафлар бундай судда ёки соддалаштирилган тартиб-қоидаларни қўллашда ўз манфаатларини мустақил равишда ҳимоя қилишга ҳақлими?	N/A (қўшимча)		Шундан Ҳа-0.5
3. агар даъвогар жавобгарнинг кўчар мулкни мамлакат ташқарисига олиб чиқиб кетишдан ёки сарфланиб кетишдан кўркса, у судга ҳатлаб қўйиш имкониятига эгами?	Ҳа	1.0	Ҳа-1.0, Йўқ-0
4. Ваколатли судларнинг судьялари орасида ишларнинг тақсимоги ихтиёрый ва автоматлаштирилганми?	Йўқ	0.0	Ҳа-1, Ихтиёрый эмас, автоматик тарзда-0.5, Йўқ-0
5. Судларда аёл кўрсатмаси эркак кўрсатмаси билан бир хил исботлаш вазнига эгами?	Ҳа	0.0	Ҳа-0, Йўқ-1
Суд ишларини кўриб чиқиш самарадорлиги индекси (0-6)		0	6
1 Муддатлар бўйича стандартлар		0.0	1
1. а. Амалдаги қонунчиликда ва фуқаролик суд ишлари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда аниқ муддатлар белгиланганми?	Ҳа		
1. б. Агар ҳа бўлса, қуйида келтирилган камида 3 та суд муҳокамаси жараёнларига вақт меъёрлари қўлланилганми? (1) процессуал ҳужжатларни бериш учун муддат; (2) иш бўйича биринчи суд мажлиси учун муддат; (3) жавобгарнинг даъво аризасига фикр билдириш учун муддат; (4) далилларни кўриб чиқишни тугаллаш учун муддат; (v) охириги ҳал қилув қарорини чиқариш учун муддат.	Йўқ		
1. с. Агар ушбу муддатларнинг 50 фоизидан кўпроги қўлланилганда ва ривоя этилганда 1 балл, агар муддат белгиланган бўлиб, 50 фоиздан камига ривоя этилган бўлса 0.5 балл, агар 3 та кам ҳолатда муддатлар белгиланган бўлса 0 балл	Ҳа		
2. Суд мажлисини кейинга қолдириш ёки суд танаффуслари		0.0	3 та шарт ҳам бажарилса-1 балл, 2 та шарт учун-0.5 балл, 1 та шарт учун-0 балл

2.a. Суд мажлисини кейинга қолдириш ёки суд танаффусларининг энг кўп сони қонунчиликда белгиланганими?	Йўқ		
2.b. Суд мажлислари фақатгина қўтилмаган ва фавқулодда ҳолатлар туфайлигина қолдирилиши мумкин бўлган ҳуқуқий асослар мавжудми?	Йўқ		
2.c. Ишларнинг 50 фоизидан ортиғида ушбу нормаларга риоя этиладими?	N/A		
3. Ваколатли суднинг иш самардорлиги натижалари бўйича қуйида келтирилган 4 та ҳисоботдан камида 2 тасининг ошқора чоп этилиши мавжудми? (1) ишларнинг кўриб чиқилиши давомийлиги бўйича ҳисобот; (2) қайд қилинган ишларга нисбатан ҳал қилув қарори чиқарилган ишлар сони тўғрисида ҳисобот; (3) хали кўриб чиқилаётган ишлар давомийлиги муддатлари бўйича ҳисобот; (4) аниқ бир ишнинг ҳаракатланиши бўйича ҳисобот.	Йўқ	0.0	Камида 2 та бўлса-1 балл, 1 та ёки йўқ бўлса-0 балл
4. Ваколатли судда суд ишларини юритиш усули сифатида судгача мажлис институти мавжудми?	Йўқ	0.0	Ҳа-1, Йўқ-0
5. Ваколатли судья электрон ишларни бошқариш тизимидан фойдаланиш имкониятига эгами?	Йўқ	0.0	Ҳа-1, Йўқ-0
6. Адвокатлар электрон ишларни бошқариш тизимидан фойдаланиш имкониятига эгами?	Йўқ	0.0	Ҳа-1, Йўқ-0
Суд органларининг автоматлаштирилганлиги индекси (0-4)		2	4
1. Даъво аризани электрон форматда махсус платформалар орқали берилиши мумкинми?	Ҳа	1.0	Ҳа-1, Йўқ-0
2. Даъво аризани жавобгарга электрон шаклда, махсус тизим орқали ёки электрон почта, факс, магнли хабар шаклида юборишга ишлар судда қайд этилгандан сўнг имконият борми?	Йўқ	0.0	Ҳа-1, Йўқ-0
3. Ваколатли судда рўйхатдан ўтган ишлар бўйича суд ҳаражатларини электрон равишда тўлаш, махсус интернет платформадан фойдаланиб нақд пулсиз тўлаш имконияти мавжудми?	Ҳа	1.0	Ҳа-1, Йўқ-0
4. Суд қарорларининг эълон қилиниши		0.0	1
4.a. Барча инстанция судларининг қарорлари очик нашрларда (расмий нашрларда, газеталарда, интернетда, суднинг сайтида) эълон қилинадими?	Йўқ		Ҳа-1,
4.b. Юқори суд ва апелляция инстанцияси судларининг қарорлари очик нашрларда (расмий нашрларда, газеталарда, интернетда, суднинг сайтида) эълон қилинадими?	Йўқ		Фақат юқори суд ва апелляция судлари-0.5 Ёки йўқ-0
Низоларни муқобил ҳал этиш индекси (0-3)		1.5	3
1. Ҳақамлик (арбитраж)		1.0	
1.a. Ички тижорат арбитражини тартибга солувчи қонунчилик ёки фуқаролик процессуал қонунчиликнинг бирор қисми мавжудми?	Ҳа		Ҳа-0.5 Йўқ-0
1.b. Арбитражга жамоат тартиби, миллий манфаатлар, банкротлик, истеъмолчилар ҳуқуқи бўйича низолар мустасно бўлган ҳар қандай тижорат низоларини бериш имконияти.	Йўқ		Ҳа-0.5 Йўқ-0
1.c. Судларнинг ҳақамлик битимларини таъин олишлари ва ижро этилишини таъминлайдиган қарорлар чиқаришлари	Йўқ		Ҳа-0.5 Йўқ-0
2. Медиация		0.5	
2.a. Ихтиёрий воситачилик (медиация) ёки келишув муҳокамасини ёки иккаласини ҳам тижорат масалаларини ҳал қилиш воситаси сифатида тан олинадими?	Ҳа		Ҳа-0.5 Йўқ-0
2.b. Фуқаролик процессуал қонунчиликда ихтиёрий воситачилик (медиация) ёки келишув муҳокамаси мавжудми?	Йўқ		Ҳа-0.5 Йўқ-0
2.c. Ихтиёрий воситачилик (медиация) ёки келишув муҳокамаси бўлганда молиявий рағбатлантириш мавжудми?	Йўқ		Ҳа-0.5 Йўқ-0

Қонуний кучга кирган суд ҳужжатлари суднинг расмий веб-сайтида тарафларнинг розилиги билан ёки шахси кўрсатилмаган тарзда эълон қилиниши. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштириш ва суд ҳокимияти органларига ишончни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-5482-сон Фармонида Ўзбекистон Республикаси Олий суди веб-сайтида суд қарорларини тизимли равишда эълон қилиш тартибини босқичма-босқич жорий этиш масаласи белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексига асосан иқтисодий судларда ишлар муҳокамаси ошқора ўтказилади. Бироқ давлат сирини, тижорат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни сақлаш зарур бўлган тақдирда ишни ёпиқ суд мажлисида эшитишга йўл қўйилиши ҳам белгиланган. Шу сабабли ишни ёпиқ суд мажлисида муҳокама қилиш тўғрисида ажрим чиқарилади ва ишни ёпиқ суд мажлисида видеоконференцалоқа режимида эшитишга йўл қўйилмайди, бундай мажлиснинг аудио- ва видеоёзувлари амалга оширилмайди. Ҳаттоки, эшитиш ёпиқ суд мажлисида ўтказилган тақдирда ишни электрон шаклда шакллантиришга йўл қўйилмайди. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасига асосан "Ҳамма судларда ишлар очик кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади" деб белгиланган.

Худди шу каби қоида Ўзбекистон Республикаси "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 7-моддасида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Дарҳақиқат, бугунги кунда Олий суднинг расмий веб-сайти ҳисобланган www.oliusud.uz сайтида суд қарорлари эълон қилинмоқда. Шу сабабли ҳам Иқтисодий процессуал кодексга айнан иш ёпиқ суд мажлисида муҳокама қилиниб қабул қилинган суд қарорларини Олий суд веб-сайти орқали эълон қилиниши мумкин эмаслиги тўғрисида тегишли ўзгартириш киритиш долзарб масала ҳисобланар эди. Шу сабабли ҳам, Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 20 мартдаги "Мамлакатда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги Қонуни[1] билан Иқтисодий процессуал кодексининг 11-моддасига ўзгартириш киритилиб, унга кўра қонуний кучга кирган суд ҳужжатлари суднинг расмий веб-сайтида тарафларнинг розилиги билан ёки шахси кўрсатилмаган тарзда эълон қилиниши, бундан суднинг ёпиқ мажлисида қабул қилинган суд ҳужжатлари мустасно эканлиги белгилаб берилди. Шу жиҳатдан суд қарорлари фақат қонуний кучга киргандан сўнггина эълон қилиниши лозим. Одил судловнинг очик-ошқоралиги ва ундан фойдаланиш имкониятини таъминлаш электрон судлов тизимини жорий қилишнинг асосий самарасидир. Шу ўринда, эндиликда шахсий ҳаёт дахлсизлигини таъминлаган ҳолда ва суд иштирокчиларининг розилиги билан суд қарорларини чоп этиш амалга оширилади. Ҳуқуқшунос олим Ж.Нематов суд қарорларининг очиқлигини ҳуқуқий жиҳатдан ўрнатиш орқали фуқаролар, хусусан, ҳуқуқшунос олимлар томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати мамлакатимизда қонун устуворлигини янада кучайтиришга хизмат қилишини таъкидлайди[2]. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда иқтисодий судларда ишларни кўриш видеоконференцалоқа режимида ҳамда аудио- ёки видеоёзувга олиш усулларини кенг қўллаган ҳолда амалга оширилмоқда, шунингдек суднинг ҳал қилув қарорларини интернет тармоғида эълон қилинишининг айнан

процессуал қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилиши судлар фаолиятининг очиқлиги ва ошкоралигини янада таъминлайди. Ҳуқуқшунос процессуалист олим М.Мамасиддиқовнинг фикрича, суд ҳал қилув қарорининг эълон қилиниши судьяларни иш юзасидан ўз қарорларини аниқ асослашига ундайди, чунки унинг томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари матбуот орқали ёки олимлар ва таҳлилчилар томонидан танқидга учраши мумкин[3].

Иқтисодий судларда ишларни соддалаштирилган иш юритиш тартибда кўриб чиқиш. Ўзбекистон Республикасининг 20.03.2019 йилдаги "Мамлакатда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги Қонуни[1] билан Иқтисодий процессуал кодекс "Соддалаштирилган тартибда иш юритиш" деб номланган 231-боб билан тўлдирилди.

Иқтисодий суднинг судьялари иш ҳажмининг ортиши иқтисодий судлар тизимини оптималлаштириш, иқтисодий низоларни судга қадар ҳал этиш турларини ривожлантириш ҳамда айрим турдаги низосиз, мураккаб бўлмаган ишларни ҳал қилишнинг соддалаштирилган тартиб-таомилларини иқтисодий процессуал қонунчилигида мустаҳкамлашни тақозо этди. Иш ҳажмининг ортиши иқтисодий судлар томонидан ҳам айрим процессуал ҳуқуқ нормаларига тўла риоя қилмасдан қарорлар қабул қилиш, ишларни лозим даражада тайёрламасдан иқтисодий ишларини судда кўриб чиқиш, судда иштирок этувчи шахсларни суд мажлиси вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмасдан ишни кўриш ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин.

Ҳуқуқшунос процессуалист олим М.Мамасиддиқов соддалаштирилган тартибда иш юритиш аҳамиятига алоҳида тўхталиб, ишларни судда кўриш ва ҳал этиш нафақат судьялар сонини кўпайтириш орқали, балки суд ишларини ҳал этишнинг соддалаштирилган ва жадаллаштирилган тартиб-таомилларини жорий этиш эвазига ҳам тезлашишини таъкидлаган[4].

Соддалаштирилган иш юритиш тартибдаги иш даъво ишини юритишнинг умумий қоидалари бўйича ушбу тоифадаги ишларни кўриб чиқишнинг белгиланган хусусиятларини инобатга олган ҳолда иқтисодий суд томонидан кўриб чиқилади. Даъво баҳоси юридик шахсларга нисбатан - энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма бараваридан, яқка тартибдаги тадбиркорларга нисбатан эса беш бараваридан ошмаса, даъво аризалари соддалаштирилган иш юритиш тартибда кўриб чиқилиши лозим. Маълумки, иқтисодий ишларнинг тарафи сифатида фуқаролар ҳам иштирок этиши мумкин. Бироқ фуқаролар корпоратив низоларда тараф сифатида иштирок этади. Шу сабабли ҳам корпоратив низолар бўйича ишлар ва ҳуқуқий таъбир чораларини қўллаш тўғрисидаги ишларга соддалаштирилган тартиб қўлланилмайди.

Қуйида келтирилувчи айрим ҳолатлар мавжуд бўлмаганда, даъвогарнинг илтимосномасига кўра, жавобгарнинг розилиги билан бошқа ишлар ҳам соддалаштирилган тартибда кўриб чиқилиши мумкин.

Соддалаштирилган тартибда иш юритишга монелик қилувчи ҳолатлар қуйидагилар ҳисобланади ва бунда суд ишни даъво ишини юритишнинг умумий қоидалари бўйича кўриш ҳақида ажрим чиқаради:

- агар процессда учинчи шахснинг ишга киришиш тўғрисидаги илтимосномаси қаноатлантирилган бўлса;

- соддалаштирилган тартибда кўриб чиқилиши мумкин бўлмаган қарши даъво қабул қилинган бўлса;

- ишни соддалаштирилган тартибда кўриш давлат сири, тижорат сири ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирнинг ошкор бўлишига олиб келса;

- қўшимча ҳолатларни аниқлаш ёки қўшимча далилларни текшириш, шунингдек далилларни улар турган жойда кўздан кечириш ва текшириш, экспертиза тайинлаш ёки гувоҳларнинг кўрсатувларини эшитиш зарур бўлса;

- билдирилган талаб бошқа талаблар билан боғлиқ бўлса, шу жумладан учинчи шахсларга тааллуқли бўлса ёки мазкур иш бўйича қабул қилинган суд ҳужжати билан учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари бузилиши мумкин бўлса.

Ўзаро боғлиқ бўлган бир неча талаб билдирилган бўлиб, улардан бири соддалаштирилган тартибда иш юритиш талабларига мос ва бошқалари эса уларга тааллуқли бўлмаса, барча талаблар даъво ишини юритишнинг умумий қоидалари бўйича кўрилиши лозим.

Суд соддалаштирилган иш юритиш тартибидаги ишни суд муҳокамасидан ўтказмасдан, тарафларни чақиртирмасдан ва уларнинг тушунтиришларини эшитмасдан кўриб чиқади. Ушбу иш юритиш тартиби буйруқ тартибда иш юритишга ўхшаб кетсада, фарқли жиҳатлари мавжуд. Хусусан буйруқ тартибидаги иш юритишда низосиз ишлар кўриб чиқилади. Масалан, суд буйруғи судья томонидан солиқ қарзини ундиришни юридик шахсларнинг ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш тўғрисида талаб билдирилган бўлса, солиқ қарзининг миқдори қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам миқдордан оз бўлмаслиги лозим, яъни қарзни ундиришни солиқ тўловчиларнинг мол-мулкига қаратиш учун солиқ бўйича қарзларнинг энг кам миқдорлари мувофиқ тасдиқланган (юридик шахсларга - 4 054 600 сўм, жисмоний шахсларга - 1 013 700 сўм). Бу шунингдек англатадики, ҳатто суд буйруғи тартибидаги ишларда ҳам талаб суммаси юридик шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг деярли 20 бараваридан ортиқ бўлиши лозим. Соддалаштирилган иш юритиш тартибида эса бу миқдор 20 баравардан камни ташкил этиши зарур.

Соддалаштирилган иш юритиш тартибининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири бу ИПКнинг 2033-моддасига асосан даъвогар даъво аризасига қўшимча равишда даъво аризаси ва унга илова қилинган ҳужжатларнинг кўчирма нусхаларини "жавобгарга топширилганлиги ҳақидаги далил"ни тақдим этиши зарур. Бироқ айнан ушбу масалада кейинги нормада даъво аризаси билан жавобгар "тегишли тарзда хабардор қилинган"лиги ҳақидаги тушунчалар ишлатилган. Бу ерда жавобгарга топширилганлигини тасдиқловчи далил маъноси икки хил маънода, яъни имзолатиб топшириш ёки почта алоқаси орқали топшириш каби тушунилиши баҳсли. ИПКнинг 137-моддасига мувофиқ аризачи (кредитор) суд буйруғини бериш тўғрисида ариза берганида қарздорга аризанинг кўчирма нусхасини топшириши шарт деган қоида мавжуд. Қарздор - юридик шахсга суд буйруғини бериш тўғрисидаги аризанинг кўчирма нусхаси топширилганлигининг далили бўлиб, унинг раҳбари ёки ходимининг муҳр (муҳр мавжуд бўлган тақдирда) ёки штамп билан тасдиқланган имзоси, қарздор - фуқарога эса унинг шахсий имзоси ҳисобланади. Шу сабабли ҳам соддалаштирилган иш юритиш тартибида даъво аризаси ва унга илова қилинган ҳужжатларнинг кўчирма нусхаларини жавобгарга топширилганлиги тасдиқлашда юқоридаги анологиядан фойдаланиш

зарур деб ҳисоблаймиз ёки уни янада соддалаштирилган иш юритиш тартиби хусусиятларидан келиб чиқиб, хабардор қилишнинг бошқа шаклларини ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Ушбу ҳолатда даъво аризаси жавобгарга топширилганлигини тасдиқловчи далил илова қилинмаса қандай оқибатларга олиб келиши махсус бобда алоҳида қайд этиб ўтилмаган. Умумий тартибга кўра, Иқтисодий процессуал кодекснинг 151-моддасига асосан даъво аризасига даъво аризанинг кўчирма нусхаси ва унга илова қилинган ҳужжатлар жавобгарга ва учинчи шахсларга "юборилганлигини тасдиқловчи ҳужжат" илова қилинади. Шунингдек, агар даъво аризасининг кўчирма нусхаси топширилганлигини тасдиқловчи ҳужжатда бундай сана кўрсатилмаган бўлса, қандай оқибат келтириб чиқаришини ҳам аниқлантириш мақсадга мувофиқ.

Даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш ва иш қўзғатиш тўғрисида суд ажрим чиқаради, ажримда иш соддалаштирилган иш юритиш тартибда кўрилишини ҳамда иш кўриб чиқиладиган санани кўрсатади. Бироқ, тарафлар чақирилмайди ва суд муҳокамаси ўтказилмайди. Соддалаштирилган тартибдаги иш юритишда суд мажлиси бўлиши ёки бўлмаслиги тўғрисида ҳам қонунчиликда аниқ қайд этилмаган. Агарда белгиланган санада, тарафлардан бири суд мажлисига келса суд қандай ҳаракат қилиши лозим деган мавҳум саволлар пайдо бўлмоқда. Бундай ҳолда қонунчиликда суд мажлиси тарафларнинг иштирокини рад этиш учун ҳуқуқий асос мавжуд эмас. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, суд муҳокамаси суд мажлисида амалга оширилади ва шу сабабли ҳам соддалаштирилган тартибдаги иш юритишда суд мажлиси бўлмаслиги лозим. ИПКнинг 2032-моддаси иккинчи қисмида "жавобгарнинг розилиги" билан бошқа ишлар ҳам соддалаштирилган тартибда кўрилиши мумкинлиги баён этилган. "Жавобгарнинг розилиги" жумласини талқин этишда амалиётда икки хил ёндашув пайдо бўлиши мумкин. Биринчиси жавобгарнинг даъво аризаси кўчирма нусхасини олгандан сўнг ёзма фикр тақдим этмаслиги, яъни "сукут розилик аломати" тушунчасига яқин маънода ҳеч қандай эътирозлар билдирмаслик ёки соддалаштирилган тартибда кўриб чиқишга ёзма розилик бериш шаклида бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳам қонунчиликда жавобгарнинг розилиги қандай шаклда бўлиши аниқ кўрсатилиши лозим.

Бундан ташқари, ҳуқуқшунос амалиётчи Ш.Назаров ҳам соддалаштирилган иш юритиш тартибига оид хориж тажрибасини ўрганган ҳолда Германия қонунчилигига кўра, талаб суммасидан қатъи назар, аризалар ундирувчининг яшаш жойидаги судга тақдим этилишини, икки ҳафта ичида қарздор қарзини тўлаши ёки бу бўйича эътирозларини тақдим этиши шартлигини, агар шу муддат мобайнида қарздордан эътироз келиб тушмаса, суд ундирувчи талабларининг асосли эканини текширмаслигини, талабнинг низосиз экани қонунда белгиланган муддатда қарздор ундирувчининг талабларига эътироз билдирмаслигида ҳамда ишни одатдаги жараёнда кўришни талаб қилмаслигида кўринишини таъкидлайди[5]. Бундан кўриниб турибдики, хорижда қарздорнинг эътироз билдирмаслигининг ўзи суд томонидан ундирувчи талабларининг асосли эканлиги текширилмасдан ишни кўриб чиқишига асос ҳисобланиши мумкин.

Ҳуқуқшунос процессуалист олим М.Мамасиддиқов айрим низоли, бироқ даъво миқдори муайян суммадан ошмайдиган талаблар учун, шунингдек даъво баҳосидан қатъий назар, даъвогар томонидан тақдим этилган жавобгарнинг пул мажбуриятларини тасдиқловчи ва шартнома бўйича унинг қарздорлигини

тасдиқловчи ҳужжатларга асосланган даъво аризалари бўйича соддалаштирилган иш юритишга оид нормаларни жорий этиш таклифини илгари сурган. Унга кўра, даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш тўғрисидаги суд ажрида даъво аризаси бўйича жавобгарга ёки бошқа манфаатдор шахсларга 15 иш куни давомида ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш учун муддат белгиланиши, тарафлар суд белгилаган муддат ичида арз қилинган талабнинг мазмуни бўйича ўз тушунтиришларини ва нуқтаи назарлари баён этилган асосли важдларини ишни кўраётган судга ва бир-бирларига жўнатиш ҳуқуқига эга бўлишлари, далиллар ва бошқа ҳужжатларни тақдим этиш учун белгиланган муддат тугагач судья тарафларни чақирмасдан туриб соддалаштирилган тартибда кўришга киришиши баён этилган[6].

Жавобгар даъво аризаси юзасидан ёзма фикрни даъво аризасининг кўчирма нусхаси ўзига топширилган пайтдан эътиборан ўн беш кунлик муддатда судга тақдим этишга ҳақли. Ёзма фикрнинг кўчирма нусхаси ҳам даъвогарга юборилиши зарур. Агарда жавобгар томонидан ёзма фикрнинг тақдим этилмаслиги соддалаштирилган иш юритиш тартибда кўриб чиқишига тўсқинлик қилмайди. Белгиланган муддат ўтганидан кейин судга келиб тушган даъво аризаси юзасидан ёзма фикр, далиллар ва бошқа ҳужжатлар, агар уларни белгиланган муддатда тақдим этишнинг имкони бўлмаганлиги тараф томонидан асосланганлиги ва улар суд томонидан ҳал қилув қарори қабул қилинганга қадар келиб тушган бўлса, қабул қилинади. Қонун чиқарувчи аксинча, асосланганлиги ҳолатларда суд қандай ҳаракатни амалга оширишини алоҳида қайд этиб ўтмаган. Шу боисдан, агар белгиланган муддат ўтганидан кейин судга келиб тушган даъво аризаси юзасидан ёзма фикр, далиллар ва бошқа ҳужжатлар, уларни белгиланган муддатда тақдим этишнинг имкони бўлмаганлиги асосланганлиги суд томонидан кўриб чиқилмасдан тарафларга қайтарилиши тўғрисида ажрим чиқарилиши механизми тақлиф этилади.

Соддалаштирилган иш юритиш тартибдаги иш даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш ва иш қўзғатиш ҳақида ажрим чиқарилгандан кундан эътиборан йигирма кундан ошмаган муддатда, ёзма фикр тақдим этиш учун белгиланган муддат ўтгандан кейин кўриб чиқилади ҳамда ҳал қилув қарори қабул қилинади. Ушбу муддат узайтирилишига йўл қўйилмаслиги қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган. Бироқ хориж тажрибаси ўрганилганда, Россия Федерациясининг Арбитраж процессуал кодексининг 226-моддасида ишда иштирок этувчи чет эллик шахслар бўлган тақдирда соддалаштирилган тартибдаги муддатлар узайтирилиши мумкин эмас деган қоидадан ушбу ҳолат мустасно сифатида кўрсатилган. Шу сабабли ҳам ИПҚнинг 244-моддаси учинчи қисмига асосан ишда иштирок этувчи чет эллик шахслар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида белгиланган тартибда хабардор қилинган ҳолларда, ишни кўриш муддати суд топшириқларини юбориш учун Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида белгиланган муддатга, бундай муддат шартномада мавжуд бўлмаганда ёки кўрсатилган шартнома мавжуд бўлмаганда эса олти ойдан ортқ бўлмаган муддатга узайтирилади. Шу сабабли ҳам ушбу ҳолатларда соддалаштирилган тартибда иш юритишда муддатни узайтирилиши истисно ҳолат сифатида белгилаб қўйили мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Соддалаштирилган иш юритиш тартибда кўриб чиқилган иш бўйича ҳал қилув қарори ихтиёрий ижро этилади ва апелляция шикоят (протести) берилмаган

бўлса, ўн кун муддатда қонуний кучга киради. Ушбу ҳал қилув қарори устидан апелляция тартибида иш апелляция шикоят (протести) судга келиб тушган кундан эътиборан ўн беш кун ичида кўриб чиқилади. Шу ўринда, қонунчилигимизда биринчи инстанцияда ишлар соддалаштирилган тартибда кўриб чиқилсада, ушбу суд қарорлари устидан апелляция, кассация, назорат инстанцияларида кўриб чиқишнинг қандай алоҳида хусусиятлари борлиги алоҳида қайд этиб ўтилмаган. Шу сабабли ҳам қонунчиликка қуйидаги ўзгартишларни киритиш таклиф этилади. Хусусан, ИПКнинг апелляция инстанциясида иш юритиш бўйича бобида апелляция шикоятини (протестини) иш юритишга қабул қилиш тўғрисидаги ажримда апелляция шикоятини (протестини) кўриш бўйича суд мажлисини ўтказиш вақти ва жойи кўрсатилади. Бироқ биринчи инстанция судида суд муҳокамаси бўлмасдан тарафлар иштирок этмаган ҳолда суд ишни кўриб чиққан бўлсада, апелляция инстанциясида тарафларнинг иштирок этиши қанчалик мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, суд буйруғи устидан прокурор томонидан протест ёки тарафларнинг шикояти берилмайди. Фақатгина қарздор агар узрли сабаб билан ўз вақтида кредиторнинг талабига қарши эътироз билдириш имкониятига эга бўлмаган бўлса, суд буйруғининг кўчирма нусхаси олинган кундан эътиборан ўн кунлик муддатда ўша судга суд буйруғини бекор қилиш тўғрисида ариза беришга ҳақли. Суд бундай ҳолда буйруқни бекор қилишга ҳақли, шундан кейин кредиторнинг талаби даъво ишини юритиш тартибида кўрилиши мумкин. Аалиётда суд буйруғи оддийгина қарздор томонидан билдирилган талабга қарши эътироз тақдим этилганда бекор бўлиши кўпга учрайди. Бу ҳолатларда суд буйруғи биргина эътироз билан бекор қилиниб, кейинчалик даъво тартибида ишлар кўрилиб, бу биринчи инстанциянинг иш ҳажмини оширишга таъсир қилади. Ҳаттоки ноқонуний суд буйруқлари аниқланганда ҳам прокуратура органлари томонидан ҳам апелляция протести беришнинг имкони мавжуд эмас. Суд буйруғи апелляция, кассация, назорат инстанцияларида ва янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўрилмайди. Шу боис суд буйруғи устидан берилган апелляция, кассация ёки назорат шикоятини қабул қилиш ИПК 268-моддаси биринчи қисмининг 2-банди, 291-моддаси биринчи қисмининг 2-банди ва 314-моддасининг 3-бандига мувофиқ янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани қабул қилиш эса ИПК 154-моддаси биринчи қисмининг 1-бандига мос ҳолда рад этилади. Агар шикоят ёки ариза иш юритишга қабул қилинган бўлса, апелляция ёки кассация шикояти бўйича иш юритиш ИПК 273-моддаси биринчи қисмининг 1-банди ёки 296-моддаси биринчи қисмининг 1-бандига асосан назорат шикояти бўйича иш юритиш ИПК 296-моддаси биринчи қисмининг 1-бандига, янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги ариза бўйича иш юритиш ИПК 110-моддасининг 1-бандига мос ҳолда тугатилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, келгусида иқтисодий процессуал қонунчиликка суд буйруғини юқори инстанцияларда (масала фақат апелляция инстанцияси судида) ёки шу биринчи инстанциянинг ўзида қайта кўриш имкониятини яратиш зарур. Зеро айрим ҳолатларда суд буйруғи учинчи шахсларнинг ҳам манфаатларига таъсир этиш ҳолатлари ҳам пайдо бўлиши мумкин. Қонун чиқарувчи соддалаштирилган тартибдаги иш юритиш бўйича қабул қилинган ҳал қилув қарори устидан апелляция протести ёки шикояти берилишига йўл қўймоқда. Шундай бўлса ҳам, қонунчиликда апелляция инстанциясида зарур ҳолатлар юз бермаганда тарафлар иштирокисиз ишлар кўриб чиқишига имконият яратилиши

керак. Мантиқан ўйлаб қараганда, соддалаштирилган тартибда иш юритиш фақат биринчи инстанция учун тааллуқлидек кўринмоқда. Тўғри апелляция инстанциясида ҳам бу тоифадаги ишлар қисқа ўн беш кунлик муддатда кўриб чиқилади, лекин булар фақат процессуал муддатлардагина соддалаштириш ҳисобланади. Иқтисодий судларда ишларни апелляция ва кассация тартибида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъатида апелляция, кассация ва назорат тартибида кўриш уч нафар судьядан иборат ҳайъатда амалга оширилади. Бироқ соддалаштирилган тартибда иш юритиш натижаси ўлароқ қабул қилинган ҳал қилув қарори кейинчалик ҳам юқори инстанцияларда судья томонидан якка тартибда тарафларни чақиртирмасдан кўрилишини жорий этиш тақлиф этилади. Кўрилаётган масаланинг мураккаблиги ва характеридан келиб чиқиб ҳамда апелляция ва эътирозларни ҳисобга олиб апелляция суди мажлисига тарафларни чақириш тизими йўлга қўйилса мақсадга мувофиқ.

Шунингдек ИПКнинг 278-моддасига асосан апелляция инстанцияси суди апелляция шикоятини (протестини) кўриш натижалари бўйича агар ИПКнинг 279-моддаси тўртинчи қисмининг 4-бандида назарда тутилган асос мавжуд бўлган тақдирда ҳал қилув қарорини бекор қилишга ва ишни янгидан кўриш учун юборишга ҳақли. Булар процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёки нотўғри қўлланилганлиги муносабати билан биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини ҳар қандай ҳолда бекор қилиш учун асослар ҳисобланади (суд томонидан ишнинг қонунга хилоф таркибда кўрилганлиги; суд иши юритилаётган тил тўғрисидаги қоидалар ишни кўриш чоғида бузилганлиги; ишда суд мажлиси баённомасининг мавжуд эмаслиги ва ҳоқозо). Фуқаролик процессуал қонунчилиги амалиёти тажрибасидан келиб чиқиб, келгусида иқтисодий процессуал қонунчиликка ўзгартишлар киритилиб, унда юқоридаги процессуал хатоликлардан иборат асослар аниқланганда, апелляция инстанцияси суди ишни биринчи инстанция судида иш юритиш қоидалари бўйича кўриши, ишни биринчи инстанция судида иш юритиш қоидаларига мувофиқ кўришга ўтиш ҳақида ажрим чиқариб, унда ишда иштирок этувчи шахслар бажариши лозим бўлган ҳаракатлар ва уларни бажариш муддатлари кўрсатиши каби қоидаларни жорий этиш келажақда биринчи инстанция судларининг иш ҳажмини янада камайтиришга ва ишда иштирок этувчи шахсларни оворагарчилигини олдини олишга ҳамда апелляция инстанциясининг ўзида хато-камчиликларни бартараф этиш имкониятини берган бўлар эди. Чунки ИПКнинг 276-моддасига мувофиқ суд ишни апелляция инстанциясида кўриш чоғида биринчи инстанция суди ҳал қилув қарорининг қонунийлигини ва асослилигини текширади ҳамда суд янги далилларни текшириши ва янги фактларни аниқлаши мумкин. Бироқ қонунчиликда соддалаштирилган тартибдаги ишларни юритиш бўйича апелляция тартибида ишлар кўрилганда янги далилларни тақдим этиш имконияти мавжудлиги аниқ кўрсатилмаган.

Нафақат суднинг соддалаштирилган иш юритиш тартибидаги кўриб чиқилган иш бўйича ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти (протести) судга келиб тушгандан сўнг ўн беш кун ичида кўриб чиқилиши белгиланганлиги, бундан ташқари иш бўйича биринчи суд мажлиси суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисида ажрим чиқарилган кундан эътиборан йигирма кундан кечиктирмай ўтказилиши, шунингдек умумий ҳолатларда апелляция шикояти (протести) бўйича биринчи

суд мажлиси шикоятни ёки протестни иш юритишга қабул қилиш тўғрисида ажрим чиқарилган кундан эътиборан йигирма кундан кечиктирмай ўтказилишининг белгиланиши ҳам суд ишларини янада соддалаштиришдаги муҳим қадам ҳисобланади. Бундай биринчи суд мажлисининг йигирма кун ичида ўтказилиши кассация инстанциясида ва назорат тартибида (Олий суднинг иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъатида) ҳам белгилаб қўйилди. Умумий ҳолларда апелляция инстанцияси суди биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори устидан берилган апелляция шикоятини (протестини) апелляция шикояти (протести) иш юритишга қабул қилинган кундан эътиборан бир ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўриб чиқади.

Демак, ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунга қадар ихтиёрий тартибда ижро этилмаган бўлса, ўша ҳал қилув қарори тарафларнинг илтимосномасига асосан бериладиган ижро варақаси асосида ижро этилади. Суд харажатларини ундиришга доир қисми бўйича эса суднинг ташаббуси билан мажбурий ижро этилади.

Назарий жиҳатдан суд ишларини юритишни соддалаштириш жараёни умумий ва махсус турларга бўлинади. Соддалаштиришнинг умумий турларига суд ишларини юритиш бошқичларини ва процессуал муддатларни янада соддалаштиришни киритиш мумкин. Суд ишларини юритишни соддалаштиришнинг махсус турларига мураккаб бўлмаган ишларини қисқа муддатларда кўриб чиқишни мақбул усулларини жорий этиш, буйруқ тартибида иш юритиш, яраштириш тартиб-таомиллари ҳамда сиртдан иш юритиш (фуқаролик ишлари сиртдан кўриб чиқилиши мумкин) каби турларини киритиш мумкин.

Ҳуқуқшунос амалиётчи Ш.Назаров ҳам хориж тажрибасини ўрганган ҳолда процессуал қонунчиликка "Соддалаштирилган тартибда юритиладиган ишларни кўриш" деб номланган янги бобни киритиш таклифини илгари сурган. Хусусан тадқиқотчи пул маблағларини ундириш тўғрисидаги иш бўйича даъвогар ва жавобгарга 15 иш кунни давомида судга даъво аризаси бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш ҳуқуқини бериш, тарафлар суд белгиллаган муддат ичида даъво бўйича ўз нуқтаи назари баён этилган важларини ишни кўраётган судга ва бир-бирларига жўнатиш ҳуқуқига эга бўлишини назарда тутиш, агар даъвога оид фикр-мулоҳазалар, далиллар ва бошқа ҳужжатлар белгиланган муддат ўтганидан кейин тақдим этилгудек бўлса, улар кўриб чиқилмаслигини белгилаш, далиллар ва бошқа ҳужжатларни тақдим этиш учун белгиланган муддат тугагач, судья тарафларни чақирмасдан туриб ишни соддалаштирилган тартибда кўришга киришиши, суд тарафлар тақдим этган ҳужжатларда баён этилган тушунтиришлар, эътирозлар ва (ёки) важларни текшириб, белгиланган муддатда келиб тушган далиллар асосида судда ишни муҳокама қилмасдан туриб ҳал қилув қарорини чиқариши ҳақидаги нормаларни белгилаш лозимлигини таъкидлаган[5].

Иқтисодий суд ишларини кўришда аввал ҳам соддалаштирилган тартибда ишлар кўрилганми деган саволга, банкротлик тўғрисидаги ишларда соддалаштирилган таомиллар қўлланилганлигини мисол қилиб келтириш мумкин. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг "Банкротлик тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ тугатилаётган юридик шахснинг ҳамда ҳозир бўлмаган қарздорнинг банкротлигида кузатув, суд санацияси ва ташқи бошқарув таомиллари қўлланилмаслиги белгиланган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 февралдаги "Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-4966-сонли Фармонига асосан иқтисодий судлар сони ва судьялар штати сони оширилди. Ушбу ислохотлар аввалги хўжалик судлари тизимида мавжуд тизимни, яъни биринчи инстанция судлари томонидан ишларини кўрувчи ва апелляция инстанциясида кўрувчи судларнинг айнан бир жойда ва айнан ўша суд томонидан амалга оширилишини бекор қилди, бу эса процесс иштирокчиларининг иқтисодий судларга ишончини ортишига ва судларнинг бир бирдан ўзаро мустақил ҳолда иш олиб боришини таъминлади. Чунки хўжалик судларининг тизимида апелляция инстанцияси ҳудудий ва ташкилий жиҳатдан биринчи инстанция судларидан ажратилмаган ҳолда фаолият олиб борар эди. Бу, ўз навбатида, ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишга муҳтож бўлган шахсларнинг ишончсизлигига сабаб бўлади. Хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, АҚШ федерал суд тизими таркибига апелляция, округ ва махсус судлар киради. Апелляция судлари Олий суд ва округ судлари орасидаги оралик бўғин сифатида ташкил этилган эди. Ўн учта апелляция округлари ташкил этилган[7].

Эндиликда Ўзбекистон Республикасининг 14 та маъмурий-ҳудудий бирлигида вилоят даражасидаги 14 та иқтисодий суд ҳамда ишларни биринчи инстанцияда кўриб чиқишга ваколатли бўлган 71 та туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари мавжуд.

Қорақалпоғистон Республикасида Амударё тумани, Жиззах вилоятида Фориш тумани, Қашқадарё вилоятида Чироқчи тумани, Навоий вилоятида Учқудуқ тумани, Самарқанд вилоятида Нуробод, Пастдаргом туманлари ва Самарқанд шаҳри, Сурхондарё вилоятида Бойсун туманида биттадан жами 8 та иқтисодий судлар ташкил этилган. Тошкент шаҳрида 1 донга Тошкент туманлараро иқтисодий суди ташкил этилган. Бошқа 62 тадан иборат иқтисодий судлар эса бир неча туман (шаҳар)лар ҳудуди бўйича биттадан ташкил этилган. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий судлари учун 117 та штат бирлиги, шундан судьялар - 59 та штат бирлиги, туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари учун 425 та штат бирлиги, шундан судьялар - 177 та штат бирлиги ажратилган.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексига киритилган янги соддалаштирилган тартибда иш юритиш институтининг киритилиши иқтисодий ишларни суд муҳокамаси ўтказмасдан тезкор ва ихчамлаштирилган тартибда ҳал этиш имконини беради. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, суд буйруғини бериш тўғрисидаги ариза учун судга даъво билан умумий тартибда мурожаат қилинганда низолашилаётган суммадан келиб чиққан ҳолда ҳисоблаб чиқарилган ставканинг эллик фоизи миқдорида давлат божи тўланади (ИПК 139-моддаси). Бироқ қонунчиликда соддалаштирилган тартибда иш юритилганда ёки яраштириш тартиб-таомиллари қўлланилганда суд харажатларини сезиларли камайитириш ёки қандайдир имтиёзлар белгиланмаган. Хориж тажрибаси ўрганилганда, хусусан Россия Федерациясининг Арбитраж процессуал кодексининг 141-моддасида келишув битими тузилгач суднинг ажримда федерал бюджетдан дастлабки тўланган давлат божининг ярми, яъни 50 фоизи қайтариб берилиши (суд ҳужжатларини ижро этишда тузилган келишув битими бундан мустасно)

тўғрисидаги масаланинг акс этиши ҳам тарафларга келишув битимини тузишда рағбатлантирувчи ўрин тутади. Шу боис миллий иқтисодий процессуал қонунчилигимизда ҳам келишув битимини тузишни ва ишларни соддалаштирилган тартибда кўришни рағбатлантирувчи мана шундай қоидаларнинг белгиланиши мақсадга мувофиқ. Хусусан, агар келишув битими судда ишни кўришга тайёрлаш босқичида тузилганда давлат божи миқдорининг 75% миқдорида, биринчи инстанция суд муҳокамасида тузилганда ёки соддалаштирилган тартибда иш юритилганда 50% миқдорида, келишув битими кейинги инстанцияларда тузилганда (апелляция, кассация, назорат босқичларида, бунда медиатив келишув мустасно) 25% миқдорида қайтарилиши ва битимлар шартлари бажарилгандан сўнгина давлат божининг юқорини кўрсатилган фоизларда давлат бюджетидан қайтарилиши келишув битимлари тузилиши ортишига самарали таъсир ўтказар эди. Таҳлиллар натижаси шунни кўрсатади, ҳозирда Ўзбекистон Республикасининг 03.07.2018 йилдаги "Медиация тўғрисида"ги Қонуни 17-моддасига асосан низо медиатив келишув билан медиация тартибда ҳал қилинган тақдирда, тўланган давлат божи қайтарилиши лозим. Бироқ ушбу масала ҳозирда Солиқ кодексига ва Иқтисодий процессуал кодексига акс этмаган. Шу ўринда савол тугилади, нима учун келишув битими суднинг ҳар қандай босқичида тузилади-ю, аммо у тузилганда, давлат божини худди медиатив келишув тузилгани каби қайтаришнинг ҳуқуқий асос йўқ. Медиатив келишув ва келишув битими деярли мазмунан ўхшаш тушунчалардир, яъни медиация тартиб-таомилини амалга ошириш натижалари бўйича тарафлар келиб чиққан низо хусусида ўзaro мақбул қарорга эришган тақдирда, тарафлар ўртасида ёзма шаклда медиатив келишув тузилади. Шунингдек, алоҳида таъкидлаш жоизки, эндиликда Солиқ кодексининг 342-моддасига асосан агар тарафлар ўртасида низо ҳал қилиш учун ҳакамлик судига топшириш тўғрисида ҳакамлик битими тузилган бўлса, ариза кўрмасдан қолдирилганда ҳамда агар тарафлар ўртасида медиатив келишув тузилган бўлса, ариза кўрмасдан қолдирилганда давлат божи қайтарилди.

Соддалаштирилган тартибда иш юритилганда даъво тартибда иш юритишнинг умумий қоидалари қўлланилиши белгиланган. Процессуал қонунчиликдан маълумки, баённома исботлаш воситаси ҳисобланади ҳамда процесснинг барча иштирокчиларига, суд қарорларининг қонунийлиги ва асослигини текширувчи юқори суд инстанцияларига қўйи суднинг ҳаракатларида қонун ҳужжатларида назарда тутилган қоидаларга риоя қилинганлигини, айрим процессуал ҳаракатлар ва процессуал ҳужжатларнинг қонунийлигини текшириш имкониятини беради. Судьяларнинг иш юкмасини ҳисобга олган ҳолда соддалаштирилган тартибда иш юритилганда, суд муҳокамаси ўтказилмаганлиги сабабли буйруқ тартибда иш юритиш каби умуман баённома юритмаслик таклиф этилади. Айрим амалиётчи ходимлар эса ИПКнинг 201-моддасида қайд этилган баённомада кўрсатилмаган маълумотларнинг айримларидангина иборат қисқа баённома юритиш тартибини ҳам жорий этиш мақсадга мувофиқ деган фикрни айтишмоқда. Суд муҳокамаси ўтказилмагандан сўнг суд мажлиси баённомаси тузилмаслиги мақсадга мувофиқ, бундан ташқари ИПКнинг 171-моддасида белгиланган суд муҳокамасини кейинга қолдириш тартиби ҳам ўз-ўзидан қўлланилмаслиги лозимлиги қонунчиликда акс этиши мақсадга мувофиқ.

Ҳуқуқшунос олим Х.Қўчқоров суд ишларини ҳал этишнинг соддалаштирилган тартиб-таомилларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтган:

- даъво аризаларини қабул қилиш ҳамда уларни кўриб чиқиш борасидаги дастлабки жараёнларни янада соддалаштириш;

- иш судда муҳокама қилингунига қадар, низони бартараф этиш мақсадида келишув таомилларини киритиш;

- одил судловнинг сифати ва самарасини ошириш мақсадида судларни ихтисослаштириш[8].

Дарҳақиқат, ушбу фикрлар тўғри ҳисобланиб, ҳозирда иқтисодий суд ишларини юритишни соддалаштириш жараёни билан мос келаётганини таъкидлаш лозим.

Иқтисодий судларда соддалаштирилган тартибда иш юритиш суд процесси иштирокчиларининг, ишда иштирок этувчи шахслар ва суднинг ҳам вақтини тежашга ва иш ҳажмини камайтиришга хизмат қилади. Лекин шу билан бирга бу тоифадаги иш юритишда иқтисодий суд ишларини юритиш принципларига риоя этилишини зарур деб ҳисоблаймиз. Шу билан бирга соддалаштирилган тартибда иш юритишда суд муҳокамаси бўлмаганлиги ва тарафларнинг тушунтиришлари тингланмаганлиги учун тарафларнинг тортишуви ва суд муҳокамасининг бевоситалиги принципини қўлланилмаслиги мумкин.

Соддалаштирилган тартибда иш юритиш институти иқтисодий процессуал қонунчиликда янги суд ишларини юритиш тури ҳисобланади. Ушбу институтнинг қонунчиликка киритилишига бир қатор омиллар таъсир этган бўлиши мумкин деб ҳисоблаймиз. Хорижий тажриба шунини кўрсатадики, суд ишларининг одатда мураккаблик даражасидан келиб чиқиб ё судларнинг бир нечта инстанцияси кесимида тааллуқлилиги бўйича тақсимланади ёки айрим мураккаб бўлмаган, кам аҳамиятли ёки кам миқдордаги мулкый низолар бўйича суд процессининг айрим босқичлари, айрим процессуал шакллари ва муддатлари осонлаштирилади. Иқтисодий ишлар ичида низосиз тусдаги ишлар суд буйруғи чиқариш тартибда кўриб чиқилади ва у соддалаштирилган тартибдан мутлоқо фарқ қилади. Буйруқ тартибда иш юритишда қарздор арз қилинаётган талабларни асосан тан олади. Соддалаштирилган иш юритиш тартибдаги иш кўриш якунида тузиладиган ҳал қилув қарори ИПКнинг 2035-моддасида ИПКнинг 21-бобида назарда тутилган қоидалар кўра қабул қилиниши белгиланган. ИПКнинг 179-моддасига мувофиқ суднинг ҳал қилув қарори кириш, баён, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат бўлади. Назарий жиҳатдан ўрганилганда, суд буйруғи эса кириш ва хулоса қисмларидан иборат бўлиб, унда баён ва асослантирувчи қисмлар мавжуд бўлмайди. Шу ўринда, кейинчалик иқтисодий процессуал кодексга айнан соддалаштирилган тартибда ишларни кўриш натижаси бўйича қабул қилинадиган ҳал қилув қарорининг ҳам мазмунини қисқартириш таклиф этилади. Россия Федерациясининг 2002 йил 24 июлдаги Арбитраж процессуал кодекси 229-моддасида соддалаштирилган тартибда иш кўриб чиқилгач ҳал қилув қарори судья томонидан фақат хулоса қисми имзоланиб, дарҳол қабул қилиниши назарда тутилган ва қабул қилинган куннинг эртасидан кечикмасдан у интернет тармоғидаги арбитраж судининг расмий сайтига жойлаштирилиши белгиланган. Шунингдек, агар ишда иштирок этувчи тараф ариза билан мурожаат қилсагина, арбитраж суди асослантирилган ҳал қилув қарорини (рус тилида - мотивированное решение) тузиши мумкин. Бунда асослантирилган ҳал қилув қарорини тузиш тўғрисидаги ариза арбитраж судига дастлабки ҳал қилув қарори қабул қилингандан сўнг беш кун ичида берилиши лозим. Ушбу ҳолатда арбитраж суди умумий тартибда ҳал қилув қарори ушбу ариза судга келиб тушган кундан беш кун ичида қабул қилиниши лозим.

Бундан ташқари келгусида соддалаштирилган тартибда иш юритиш учун асос бўлувчи даъво баҳоси миқдорларини янада ошириш мақсадга мувофиқ. Чунки тадбиркорлик субъектлари ўртасида, умуман иқтисодий низоларда юридик шахслар ўртасида энг кам ойлик иш ҳақининг 20 баравари миқдоригача сумма кам миқдорни ташкил этиши мумкин.

Иқтисодий процессуал қонунчиликка киритилган соддалаштирилган тартибдаги иш юритиш институти таҳлили шуни кўрсатадики, ИПКнинг 2032-моддасида айрим ҳолатлар мавжуд бўлмаганда, даъвогарнинг илтимосномасига қўра, жавобгарнинг розилиги билан бошқа ишлар ҳам соддалаштирилган тартибда кўриб чиқилиши мумкинлиги белгиланган. Бироқ биз соддалаштирилган иш юритиш тартиби қамровини кенгайтириш мақсадида қуйидаги таклиф берилади. Яъни ИПКнинг 163-моддасига мувофиқ, судья иш бўйича даъво аризаси келиб тушган кундан эътиборан беш кундан кечиктирмай суд муҳокамасига тайёрлаш чоғида айрим ҳаракатларни амалга оширади. Агар суд муҳокамасига тайёрлаш жараёнида ҳам даъвогарнинг илтимосномаси келиб тушса ва унга жавобгар рози бўлса, суд умумий даъво тартибдаги иш юритишдан соддалаштирилган тартибдаги иш юритишга ўтиш тўғрисида ажрим чиқариш ҳуқуқига эга бўлиши каби нормани жорий этиш мақсадга мувофиқ. Ёки ушбу суд муҳокамасига тайёрлаш жараёнида судья тарафларга ўз ташаббуси билан соддалаштирилган тартибда иш юритиш қоидаларини тушунтириб, тарафларга таклиф этиши ва бунга тарафлар рози бўлган тақдирда ушбу иш юритиш тартибига ўтиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкинлиги каби қоидаларни жорий этиш таклиф этилади.

Маъмурий органнинг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг, улар мансабдор шахсларининг қарорлари бўйича улардаги қандайдир маблағларни ундириш қисми бўйича уларни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги маъмурий ишларни кўришда, агар аризачининг талаби худди иқтисодий судлардаги соддалаштирилган тартибдаги иш юритиш тартибдаги каби миқдорлардан кам бўлса соддалаштирилган тартибни қўллаш юзасидан маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунчиликка таклиф берилади.

Шу ўринда, негадир қонун чиқарувчи иқтисодий процессуал қонунчиликка соддалаштирилган тартибдаги иш юритиш институтини жорий қилганда ушбу тартиб ҳуқуқий таъсир чораларига нисбатан қўлланилмаслигини алоҳида қайд ўтиб ўтган. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни 42-моддасида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги "Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-3619-сонли Фармони иловасида тадбиркорлик субъектларига нисбатан фақат суд тартибда қўлланиладиган ҳуқуқий таъсир чоралари рўйхати келтирилган. Ушбу рўйхатда кўрсатилган молиявий жарималар, санкцияларни қўллаш фақат суд тартибда амалга оширилиши лозим (тадбиркорлик субъекти содир этилган ҳуқуқбузарликдаги айбига иқрор бўлиш ва молиявий санкция жарималарини ихтиёрий равишда тўлаш ҳоллари бундан мустасно). Тўғри, фаолиятни тугатиш, фаолиятни чеклаш, банклардаги ҳисобварақлар бўйича операцияларни тўхтатиб қўйиш ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораларига қўллаш мақсадга мувофиқ эмасдир. Бироқ молиявий санкцияларни қўллаш тўғрисидаги ишларда ўрнатилган процессуал муддатларни ҳисобга олган ҳолда, соддалаштирилган тартибдаги иш юритишни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлган бўлар эди.

Шу билан бирга айнан ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш бўйича ҳам суд ишларини юритиш ҳажми бирмунча соддалаштирилди. Қонунда назарда тутилган айрим ҳоллар мустасно этилганда, аксарият банклардаги ҳисобварақлар бўйича операцияларни тўхтатиб қўйиш каби ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш иқтисодий судлар ваколатига тааллуқли. Эндиликда қонунчиликка киритилган ўзгартишларга мувофиқ давлат солиқ хизмати органи қуйидаги ҳолларда солиқ тўловчининг банклардаги ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туришга ҳақли:

солиқ тўловчи қайд этилган манзилда бўлмаганда;

солиқ тўловчи томонидан солиқ ҳисоботи ва (ёки) молиявий ҳисобот, камерал назорат натижалари бўйича тафовутларнинг асослари ёхуд аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи белгиланган муддатда тақдим этилмаганда.

Бундан ташқари давлат солиқ хизмати органи товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишни кирим ҳужжатларини расмийлаштирмасдан амалга оширувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақлари бўйича операцияларини беш банк кунигача бўлган муддатга вақтинча тўхтатиб туришга ҳам ҳақли. Ушбу кўрсатилган ҳолатлар энди иқтисодий судларнинг ваколатидан чиқарилди ва фақат солиқ текширувини ўтказишга солиқ тўловчи томонидан тўсқинлик қилинган ёки солиқ тўловчи даромадлар олиш учун фойдаланаётган ёхуд солиқ солиш объектини сақлаш билан боғлиқ ҳудудларни, биноларни, шу жумладан жойларни кўздан кечириш учун давлат солиқ хизмати органининг мансабдор шахсларини киритиш солиқ тўловчи томонидан рад этилган тақдирда, давлат солиқ хизмати органи солиқ тўловчининг банклардаги ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туриш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақлилиги белгиланди.

Иқтисодий судларда мажлис институтини жорий этиш истиқболлари. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 февралдаги "Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини яхшилашга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида"ги ПҚ-4160-сон қарори 2-бандида ҳам алоҳида қайд этиб ўтилди. Ушбу қарорга асосан, эндиликда 2019 йил 1 мартдан бошлаб шундай тартиб ўрнатилдики, унга мувофиқ, иқтисодий судда низоларни ҳал қилиш усули сифатида судгача мажлис ўтказиш имконини берувчи тартиб жорий этилади ҳамда иқтисодий судларда фуқаролар томонидан амалга оширилладиган барча тўловларни, шу жумладан давлат божини ҳисобга олиш ва тўлашнинг ягона электрон тизими жорий этилади. Ушбу "судгача мажлис" институтининг қонунчиликка, айнан биринчи бўлиб иқтисодий процессуал қонунчиликка жорий этилиши муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳам иқтисодий процессуал қонунчиликда "дастлабки суд мажлисини ўтказиш" ёки "судгача мажлисни ўтказиш" деб номланган бобни киритиш таклиф этилади.

Иқтисодий ишлар бўйича суд амалиёти шуни кўрсатадики, ишни судда кўришга тайёрлаш тартибида тарафларни сўроқ қилиш институти мавжуд эмас. Ваҳоланки, аввалги Фуқаролик процессуал кодексда ҳам, ҳозирги Фуқаролик процессуал кодексда ҳам тарафларни сўроқ қилиш институти мавжуд бўлган. Шу билан бирга тарафларни сўроқ қилишнинг аниқ процессуал механизми мавжуд эмас эди. Ушбу жараёнда қандай ҳужжатлар (баённома) тузилиши, муддати, сўроқ жараёнига тарафларни чақириш тартиби ва тарафлар келмасдан бунга риоя қилмаслик

оқибатлари қайд этилмаган, шунингдек сўроқ қилиш муддати ҳам ўз ифодасини топмаган эди. Шу ўринда Иқтисодий процессуал кодексида соддалаштирилган тартибда иш юритишда ва ишни суд муҳокамасига тайёрлаш жараёнида, шунингдек келгусида судгача мажлис институти жорий қилинса ушбу босқичда яраштирув тартиб таомиллари қўлланилиб, келишув битими ёки медиатив келишув тузилиши бўйича ажрим чиқариш мумкинлиги ҳақида норма киритилмаган. Ҳуқуқшунос процессуалист олим М.Мамасиддиқов ишларни судда кўришга тайёрлашнинг муҳим жиҳатларидан бири тарафларнинг келишув битими тузиш орқали ишларнинг судда мазмунан кўрилгунига қадар тугатишга имкон яратиб беришини ва бу ишларнинг тўғри, қисқа муддатларда кўрилиши ва ҳал қилинишини таъминлашга, турли овозагарчиликлар ҳамда ортқача суд харажатларини олдини олишга хизмат қилишини алоҳида таъкидлаган[6]. Таҳлил натижасида шу нарса аниқландики, ИПКнинг 29-моддасига асосан юзага келадиган ёки юзага келиши мумкин бўлган ҳамда иқтисодий судга тааллуқли бўлган низо тарафларнинг келишувига биноан, иқтисодий суд ҳал қилув қарори чиқаргунига қадар ҳакамлик судига кўриш учун топширилиши мумкинлиги белгиланган. Шунингдек ишда иштирок этувчи шахсларнинг ушбу низони ҳакамлик судига кўриш учун топшириш тўғрисидаги келишуви мавжуд бўлиб, ҳакамлик судига мурожаат қилиш имконияти бой берилмаган бўлса ва агар ишнинг иқтисодий судда кўрилишига қарши бўлган жавобгар низонинг мазмуни бўйича ўзининг биринчи аризасидан кечиктирмай низони ҳакамлик судининг ҳал қилувига ўтказиш тўғрисида илтимоснома берса даъво аризаси кўрмасдан қолдирилиши белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2012 йил 15 июндаги "Иқтисодий судлар томонидан ҳакамлик муҳокамаси билан боғлиқ ишларни кўришда қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида"ги 238-сон қарори 4-бандида "биринчи ариза" деганда жавобгарнинг ҳал қилув қарори қабул қилингунига қадар низо моҳияти бўйича баён қилган ёзма ёки оғзаки фикрини тушуниш лозимлиги қайд этилган. Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида судья томонидан тарафлар ўртасида келишув битимини ёки медиатив келишувни тузиш орқали иш юритишни тугатишларига шароит ҳуқуқий томондан яратиб берилмаганлиги кўринмоқда. Хориж тажрибаси ўрганилганда, хусусан Россия Федерациясининг Арбитраж процессуал кодексининг 135-моддасида ишни суд муҳокамага тайёрлаш босқичида судья томонидан амалга ошириладиган ҳаракат сифатида бир неча ҳолатлар санаб ўтилиб, улардан тарафларга ишни ҳакамлик судига топшириш ҳуқуқини, келишув битими тузиш ҳуқуқи борлигини тушунтириши ва бу ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтирилиши аҳамиятлидир. Ваҳоланки, ИПКнинг 163-моддаси 8-бандига мувофиқ судьянинг ишни суд муҳокамасига тайёрлаш бўйича амалга ошириши зарур ҳаракатлар рўйхатида судья ишни суд муҳокамасига тайёрлаш чоғида даъво аризаси келиб тушган кундан эътиборан беш кундан кечиктирмай тарафларни келиштириш чораларини кўриши белгиланган.

Юқоридагиларга асосан, иқтисодий процессуал қонунчилигимизга айнан ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида судья судгача мажлис ўтказиши тўғрисида янги институтни жорий этилиши мақсадга мувофиқ. Айнан ишни судга тайёрлаш босқичида судгача мажлисни ўтказиб, судгача мажлисда келишув битими, медиация тартиб-таомиллини амалга ошириш тўғрисидаги келишув ва медиатив келишувлар тузилиши натижасида ёки бошқа ҳолатларда ҳам иш юритиш тўхтатиб

туриш, иш юритишни тугатиш, даъво аризаси кўрмасдан қолдириш каби тартиб-таомилларга рухсат берилиши лозим. Ҳуқуқшунос процессуалист олим М.Мамасиддиқов бир қатор хорижий давлатлар қонун ҳужжатларида дастлабки суд мажлиси ишни судда кўришга тайёрлаш босқичининг таркибий қисми бўлиб, ушбу босқичда тарафлар томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни процессуал жиҳатдан мустаҳкамлаш мақсади кўзланишини таъкидлаган[4]. Чунки келишув битими иқтисодий суд ишларини юритишнинг ҳар қандай босқичида тузилиши мумкин, медиатив келишув ҳам биринчи инстанция судида суд алоҳида хонага (маслаҳатхонага) суд ҳужжатини қабул қилиш учун чиққинуга қадар тарафлар томонидан тузилиши мумкин. Масалан медиация тартиб-таомиллини амалга ошириш тўғрисидаги келишув тузили билан, бунда медиация тартиб-таомили тугагунга қадар, бироқ олтмиш кундан ортиқ бўлмаган муддатга иш юритиш тўхтатилади. Эндиликда Фуқаролик кодексининг 156-моддасига мувофиқ медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисида келишув тузилган тақдирда даъво муддатининг ўтиши ҳам тўхтатилади. Медиация тартиб-таомилини амалга ошириш муддати медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисидаги келишувда белгиланади. Бунда медиатор ва тарафлар медиация тартиб-таомили ўттиз кундан ортиқ бўлмаган муддатда тугалланиши учун барча мумкин бўлган чораларни кўриши керак. Зарур бўлган тақдирда, медиация тартиб-таомилини амалга ошириш муддати тарафларнинг ўзаро розилиги билан ўттиз кунгача узайтирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам узоғи билан олтмиш кун этиб белгиланган. Тарафлар ўртасида медиатив келишув тузилса даъво аризаси кўрмасдан қолдирилади. Шунингдек даъвогар низони жавобгар билан медиация тартиб-таомилини амалга ошириш орқали ҳал қилиш тартибига риоя этмаган бўлса, башарти бу мазкур тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса, ушбу ҳолатда ҳам даъво аризаси кўрмасдан қолдирилади. Бироқ даъво аризасини қайтариш асослари сифатида иқтисодий процессуал қонунчиликда даъвогар низони жавобгар билан медиация тартиб-таомилини амалга ошириш орқали ҳал қилиш тартибига риоя этилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этмаган бўлса, башарти бу мазкур тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса ушбу ҳолат кўрсатилмаган. Шу сабабли ҳам ортиқча оворагарчиликни олдини олиш мақсадида ушбу ҳолатни тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилмаганда аризани қабул қилиш жараёнида, яъни даъво аризасини қайтариш асосларига жорий этиш таклиф этилади. Бундан ташқари медиация тартиб-таомилини амалга ошириш ҳақида илтимоснома билан арз қилган тарафлар уни амалга ошириш муддати тугаганидан сўнг суд мажлисига узрли сабабларсиз келмасалар ҳам даъво аризаси кўрмасдан қолдирилади. Қонунчилик таҳлили натижасида шу нарса аниқландики, Медиатив келишув бажарилмаган тақдирда тарафлар ўз ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини сўраб судга мурожаат этишга ҳақли. Шу сабабли ҳам медиатив келишув тузилганлиги оқибатида иш юритиш тугатилмасдан, балки даъво аризаси кўрмасдан қолдирилади. Бироқ иқтисодий процессуал қонунчиликда медиатив келишув судга алоҳида ҳужжат тарзида тақдим этиш ва ишга кўйиб қўйиш, бу ҳақда суд мажлисининг баённомасида кўрсатиш механизmlарини аниқ кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек иқтисодий процессуал қонунчилигимизда суд келишув битимини тасдиқлаш тўғрисида ажрим чиқариши, унда иш юритиш тугатилганлиги

кўрсатилиши ҳақида қоида мавжуд. Шу ўринда суд келишув битимининг шартлари қонун ҳужжатларига зид бўлса, унинг шартлари учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлса, у шарт асосида тузилган бўлса келишув битимини тасдиқлашни рад этиш тўғрисида ажрим чиқаради. Бироқ суд амалиётида биринчи инстанция судининг ажримлари устидан ИПКда назарда тутилган ҳоллардагина шикоят қилиниши (протест келтирилиши) мумкин. Амалдаги қонунчиликда эса келишув битимини тасдиқлашни рад этиш тўғрисида ажрим устидан шикоят (протест) келтириш ҳуқуқи мавжудлиги қайд этилмаган. Шу сабабли ҳам, айрим ҳолларда тарафлар ва суд ўртасида келишув битимининг қонунийлиги борасида баҳс мавжуд бўлганда, келишув битимини тасдиқлашни рад этиш тўғрисида ажрим устидан шикоят (протест) келтириш ҳуқуқи берилиши мақсадга мувофиқ.

Муаллиф томонидан аввалги тадқиқот ишларида агар қонунда муайян тоифадаги низолар учун судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартиби белгиланган ёхуд бу тартиб шартномада назарда тутилган бўлса, фақат тарафлар ўзаро муносабатларини ихтиёрий равишда ҳал қилиш чораларини кўрганларидан кейингина судда иш қўзғатилиши мумкинлиги тўғрисидаги қоида бўйича низоларни судгача ҳал қилиш тушунчасига талабнома юбориш тартиби синоним сифатида қўлланилганлигини таъкидланган. Бундан ташқари фақатгина талабнома юбориш тартибининг ўзигина низони судгача ҳал этиш тартиби деб тушунилиши нотўғрилиги, бугунги кунда тадбиркорлик субъектлари томонидан тузилаётган шартномаларнинг аксариятида шартноманинг низоларни ҳал этиш масаласи одатда, "агар низо вужудга келганда, тарафлар низони тинч йўл билан музокалар олиб бориш йўли билан ҳал этилади, лекин, ушбу усул орқали ҳам низо ҳал этилмаган тақдирда судга мурожаат этилади" каби қоидалар киритишгаётганлиги, шундай экан, бугунги кунда бозор иқтисодиёти ривожланаётган бир пайтда, тадбиркорлик субъектларига фақатгина талабнома юбориш тартибини судгача ҳал қилиш тартиби қилиб белгиламасдан, ундан бошқа усулларни, хусусан "музокаралар олиб бориш" ва бошқа судгача ҳамда суддан ташқари тартибларни ҳам қўллашларига имкон бериш даркор эканлиги баён қилинган. Ушбу фикрларнинг тасдиғи сифатида қонунчиликка даъвогар низони жавобгар билан медиация тартиб-таомилини амалга ошириш орқали ҳал қилиш тартибига риоя этмаган бўлса, башарти бу мазкур тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса, ушбу ҳолатда ҳам даъво аризаси кўрмасдан қолдирилиши каби янги механизм жорий этилди. Шу сабабли ҳам ИПКнинг 148-моддаси 2-қисмини қуйидаги таҳрирда баён этиш мақсадга мувофиқ:

"Агар қонун ҳужжатларида муайян тоифадаги низолар учун судгача ҳал қилишнинг бошқача тартиби ёки талабнома юбориш тартиби белгиланган ёхуд бу тартиб шартномада назарда тутилган бўлса, фақат тарафлар ўзаро муносабатларини ихтиёрий равишда ҳал қилиш чораларини кўрганларидан кейингина судда иш қўзғатилиши мумкин."

Фуқаролик процессуал қонунчилигидан аналогияни қўллаган ҳолда, иқтисодий процесда ҳам судгача мажлисда, шунингдек агар ушбу судгача мажлисни ўтказиш имконияти бўлмаганда ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида судья қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириши белгиланиши мақсадга мувофиқ:

1) даъвогарни ўзи арз қилинган талабларнинг моҳияти бўйича сўроқ қилади, ундан жавобгар билдириши мумкин бўлган эътирозларни аниқлайди ва, агар бу зарур бўлса, даъвогарга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади,

шунингдек арз қилинган талабларидан воз кечиш ҳуқуқини ҳамда воз кечишнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради;

2) ишнинг ҳолатлари бўйича жавобгарни сўроқ қилади, даъвогарнинг талабига қарши унинг қандай эътирозлари борлигини ва бу эътирозлар қандай далиллар билан тасдиқланиши мумкинлигини аниқлайди, шунингдек жавобгарга даъвогарнинг талабларини тан олиш ёхуд қарши талаблар қўзғатиш ҳуқуқини тушунтиради, алоҳида мураккаб ишлар бўйича эса, жавобгарга иш юзасидан ёзма тушунтиришлар тақдим этишни таклиф қилади. Жавобгар суд мажлисига келмаган тақдирда унинг томонидан ёзма тушунтиришлар ва далиллар тақдим этилмаганлиги ишни ишдаги мавжуд далиллар бўйича кўриш учун тўққинлик қилмайди;

3) учинчи шахсларни сўроқ қилади;

4) тарафлардан келишув битими тузиш эҳтимолини аниқлайди ва келишув битимнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради, шунингдек тарафлар келишув битими тузган бўлсалар ва у суд томонидан тасдиқланган бўлса иш юритишни тугатади;

5) тарафлардан медиатив келишув тузиш эҳтимолини аниқлайди ва уларнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради, шунингдек агар медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисидаги келишув тузилган бўлса иш юритишни тўхтатади ёки медиатив келишув тузилса даъво аризани кўрмасдан қолдиради.

6) тарафлардан низони ҳал қилишни ҳакамлик судига кўриш учун топшириш, яъни ҳакамлик битими тузиш бўйича тарафлар келишувини тузиш ҳамда судгача ва суддан ташқари ҳал этиш эҳтимолини аниқлайди, уларнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради, шунингдек тарафлар ўртасида ушбу низони ҳал қилиш учун ҳакамлик судига топшириш ҳақида ҳакамлик битими тузилган бўлса иш юритишни тугатади;

7) даъвогар арз қилган талабларидан воз кечган ва суд бу воз кечишни қабул қилган бўлса иш юритишни тугатади;

8) жавобгар даъвогарнинг талабларини тан олган бўлса ва бу тан олиш судья томонидан қабул қилинган бўлса иш юритишни тугатади.

Ҳозирда мавжуд иқтисодий процессуал қонунчилигимизда ишни суд муҳокамасига тайёрлаш жараёнида судья ишда иштирок этувчи шахсларни чақирмасдан туриб ҳаракатларни амалга ошириши бўйича аниқ қайд этилмаган. Агар судгача мажлис институти қонунчиликка киритилса, унинг муддати қанча бўлади деган табиий савол тугилади. Суд муҳокамасига тайёрлаш ариза судга келиб тушган кундан эътиборан беш кунни ташкил этишини ҳисобга олиб, ушбу муддатга яна беш кунни қўшим лозим. Ҳозирда суд муҳокамаси ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисидаги ажрим чиқарилган кундан эътиборан бир ойдан ошмаган муддатда тугалланиши керак ва биринчи суд мажлиси йигирма кун ўтмасдан ўтказилиши лозим. Шунда судгача мажлис жараёни билан ишни суд муҳокамасига тайёрлаш жами ўн кундан кўп бўлмаган муддатни ташкил этиши мақсадга мувофиқ. Албатта, тарафларга ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилганлиги ва бошқа жараёнларни ҳамда маълумотларни ўз ичига олган судгача мажлис ўтказилганлиги тўғрисида қисқа баённома тузилиши таклиф этилади. Хаттоки, судгача мажлисга тарафлар келмай қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда умумий тартибда баённома тузилмасдан, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичидаги ҳаракатлар билан давом эттириш мақсадга мувофиқ. Шунинг

алоҳида таъкидлаш лозимки, судгача мажлис ўтказиш соддалаштирилган тартибда иш юритиш жараёнида ҳам қўлланиладими ёки йўқми, буни қонунчиликда аниқ кўрсатиб ўтиш зарур. Россия давлати қонунчилигига кўра, (АПК 228-моддаси) соддалаштирилган тартибда иш кўришда дастлабки суд мажлиси ўтказилмайди. Бизнингча ҳам соддалаштирилган иш юритиш тартибда тарафлар судга чақирилмасдан суд муҳокамаса ўтказилмаслиги сабабли судгача мажлисининг ҳам ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас. Ушбу жараёнларни процессуал расмийлаштиришнинг қоидалари ИПКда ўз аксини топган. Хусусан, судья даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш тўғрисидаги, қабул қилишни рад этиш ёхуд қайтариш ҳақидаги масалани даъво аризаси судга келиб тушган кундан эъгиборан беш кундан кечиктирмай якка тартибда ҳал қилади. Даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш, қабул қилишни рад этиш ёки қайтариш тўғрисида ажрим чиқарилади, унинг кўчирма нусхалари ишда иштирок этувчи шахсларга у чиқарилганидан кейинги кундан кечиктирмасдан юборилади. Судья ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисида ҳам ажрим чиқаради, унда ўзи ҳамда ишда иштирок этувчи шахслар томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ҳаракатлар, ушбу ҳаракатлар амалга оширилиши керак бўлган муддатлар, суд муҳокамасини ўтказиш вақти ва жойи кўрсатилади. Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш бўйича ҳаракатлар даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш ва иш қўзғатиш тўғрисидаги ажримда баён этилиши мумкин. Умуман суд амалиёти умумлашмаларидан шу нарса маълумки, ишларни судда кўришга тайёрлашнинг бутун суд жараёни учун муҳим аҳамияти шундан иборатки, унда ишларни кўришда низои биринчи суд мажлисидаёқ ҳал қилишни таъминловчи барча материалларни йиғиш керак бўлади. Ишларни судда кўришга сифатсиз тайёрлаш уни кўришни кейинга қолдириш учун асослардан бири бўлиб қолмоқда.

Муаллиф томонидан аввалги тадқиқот ишларида суд муҳокамасини кейинга қолдириш муддати қонунчиликда белгиланмаганлиги таъкидланган ва таклиф сифатида ўн беш кундан кўп бўлмаган муддатгагина қолдириш билдирилган^[9]. Бироқ ҳозирги кунда ушбу масала ўз долзарблигини кўрсатмоқда ва қонунчиликда суд мажлиси неча маротаба қолдирилса ҳам (албатта қандайдир чегарасини белгилаш лозим) суд муҳокамаси учун белгиланган муддат ичида бўлиши мақсадга мувофиқ, яъни кейинга қолдиришнинг муддатини кўпи билан ўн кун этиб белгилаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шу шринда хориж тажрибасидан келиб чиқиб, судгача мажлис жараёнида агар бир тараф даъво муддати ўтганлиги оқибатини қўллашни сўраганида судья ишни кейинчалик муҳокама қилмасдан талабни рад этиш имконияти, судгача мажлисда ва суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида жавобгар талабни, яъни даъво аризасини тан олган ҳолда кейинчалик ишни суд муҳокамасини ўтказмасдан ҳал қилув қарори чиқариш имкониятини назарда тутувчи нормаларни ҳам қонунчилигимизга имплементация қилиш зарур деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, амалдаги иқтисодий процессуал қонунчилигимизда келишув битими, медиатив келишув ва низоларни ҳал этишнинг бошқа усуллар билан биргаликда "партисипатив тартиб-таомил" институтини қонунчиликка киритиш зарур ва у медиация жараёнларига қараганда анча қулай ва тез жараённи қамраб олади. Партисипатив тартиб-таомилда суд жараёнида судья қатнашмаган ҳолда, яъни унинг иштирокисиз тарафларнинг юридик хизматлари ва адвокатлари ёки вакиллари иштирокида музокара олиб боришида ва муайян партисипатив келишувга эришилади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексига судгача мажлисни ўтказиш тартиби ва механизмларини киритиш иш учун зарур ҳолатларни аниқлаш имкониятини беради, тарафларга ўзларининг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тўлиқ тушуниб етишларига, мазкур босқичда яраштириш тартиб-таомилларини ҳам қўллаш, хусусан келишув битими ёки медиатив келишувлар тузиш орқали суд процессини кейинчалик давом эттирмасликка имкон беради. Бу эса иқтисодий ишларни суд мажлисларида мазмунан муҳокама қилмасдан, ишларни тўғри ва ўз вақтида ҳамда қисқа муддатларда кўриш ва ҳал қилинишини таъминлаш, процесс иштирокчиларининг оврагарчиликларини олдини олишга, хусусан ортиқча суд харажатларини тешашга хизмат қилади.

Иқтибослар/Сноски/References

1. <http://www.lex.uz/> Мурожаат этилган сана 02.04.2019 й. (Date of the application April 2, 2019)
2. Нематов Ж. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти тизимида ошкораликни таъминлаш: суд ҳокимияти мисолида. "Жамият ва бошқарув" журнали. 2016 йил 2-сон. 41-бет. (Nematov J. Provision of transparency in the system of state government of the Republic of Uzbekistan: in the example of judicial body. Journal of Society and administration. №2. 2016. -p.41)
3. Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик суд ишларини юриктиши оптималлаштиришнинг долзарб масалалари (Монография). Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. О.Оқюлов. -Тошкент: ЮМОМ, 2014. 43-бет (электрон вариантыда). (Mamasiddiqov M. The actual issues of optimization of civil litigation (monograph). Executive editor professor, doctor of law O.Okyulov. -T.: TCOL. 2014. -P.43 (e-version))
4. Мамасиддиқов М. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал қонунчилигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг ахборотномаси. 2017 йил 3-сон. 13-бет (Mamasiddiqov M. The main directions of improvement of civil procedural legislation of the Republic of Uzbekistan. Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs. №3, 2017. -p.13.
5. <http://huquqburch.uz/uz/view/4669> Мурожаат этилган сана 02.04.2019 й. (Date of the application April 2, 2019)
6. Мамасиддиқов М. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал қонунчилигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг ахборотномаси. 2017 йил 3-сон. 12-бет. (Mamasiddiqov M. The main directions of improvement of civil procedural legislation of the Republic of Uzbekistan. Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs. №3, 2017. -p.12.
7. <http://www.uscourts.gov/about-federal-courts/court-role-and-structure>. Мурожаат этилган сана 02.04.2019 й. (Date of the application April 2, 2019)
8. Кўчқоров Х.А. Судда ишларни соддалаштирилган тартибда кўришнинг фуқаролик процессуал жиҳатлари. Ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир ю.ф.д. М.М.Мамасиддиқов. -Т.: 2011. 23-24-бетлар. (Kuchkarov X.A. The civil procedural features of summary proceedings in court. Tutorial. Executive editor doctor of law M.Mamasiddiqov. -T.: 2011/ -p.23-24.)
9. Азизов Н. Формирование системы "Электронного правосудия" в хозяйственных судах Республики Узбекистан. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. 2016 йил 6-сон. 76-бет (Azizov N. Formation of "E-justice" system in the economic courts of the Republic of Uzbekistan. Bulletin of the Higher economic court of the Republic of Uzbekistan. №6, 2016. -p.76.